

УДК 347.634

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.83.1.23>

ПРОБЛЕМИ ВИЗНАЧЕННЯ ЗАГАЛЬНОГО ТА КОНКРЕТНОГО ПРЕДМЕТІВ ДОКАЗУВАННЯ У СПРАВАХ ЩОДО ВИЗНАЧЕННЯ МІСЦЯ ПРОЖИВАННЯ ДИТИНИ

Аніщенко К.М.,

*аспірантка кафедри цивільного права та процесу
Харківського національного університету внутрішніх справ*

Аніщенко К.М. Проблеми визначення загального та конкретного предметів доказування у справах щодо визначення місця проживання дитини.

Наукова стаття присвячена дослідженню актуального питання визначення загального та конкретного предметів доказування в справах щодо визначення місця проживання дитини. Констатується, що й через триваючу збройну агресію РФ проти України збільшилася кількість сімейних спорів щодо визначення місця проживання дітей.

В статті доведено, що правильне визначення предмету доказування у справах про встановлення місця проживання дитини має важливе практичне та теоретичне значення.

В роботі підтримана позиція науковців (Я.М. Садикова та ін.) щодо можливості виділення визначення загального предмета доказування по конкретній категорії цивільних справ та конкретного предмета доказування залежно від обставин певної цивільної справи.

Визначаючи загальний предмет доказування у справах про визначення місця проживання дитини необхідно виходити із забезпечення найкращих інтересів дитини (преамбула до Закону України «Про охорону дитинства»).

В статті підтримано висновок (В.О. Кучер) про можливість виділення наступного загального предмету доказування у справах про щодо визначення місця проживання дитини: обставини, які характеризують сторони у справі (особисті та моральні якості матері та батька, наявність постійного заробітку, належних житлових умов та ін.). Якостями, які можуть негативно вплинути на виховання дитини, а також визначення її місця проживання можуть бути: зловживання спиртними напоями, наркотичними речовинами, перебування на диспансерному нагляді, притягнення до кримінальної чи адміністративної відповідальності, аморальна поведінка, наявність шкідливих звичок; відносини між батьками та дитиною (виконання батьками визначених законодавством обов'язків; наявність взаєморозуміння між кожним із батьків і дитиною; можливість створення дитині належних та безпечних умов для життя, виховання, розвитку, навчання); обставини, пов'язані з дитиною (вік дитини, її стан здоров'я, особливі потреби дитини, згода дитини на проживання з одним із батьків, особиста прихильність дитини до кожного з батьків; інші обставини, що мають значення у справі.

В роботі зроблено висновок про те, що вже конкретний предмет доказування залежно від обставин певної цивільної справи.

Ключові слова: цивільний процес, цивільне судочинство, докази, засоби доказування, встановлення фактичних обставин справи, юридичний факт, предмет доказування, предмет доказування в справах про визначення місця проживання дитини.

Anishchenko K.M. Determining general and specific subject matters of proving in cases on establishing child's place of residence.

The scientific article is focused on studying the topical issue of determining the general and specific subject matters of proving in cases on establishing child's place of residence. It has been noted that the number of family disputes on establishing children's place of residence has increased due to the ongoing armed aggression of the Russian Federation against Ukraine.

The author of the article has proved that the correct definition of the subject matter of proving in cases on establishing child's place of residence has important practical and theoretical significance.

The author of the work supports the position of scholars (Ya. M. Sadykov and others) regarding the possibility of distinguishing the general subject matter of proving within a specific category of civil cases and the specific subject matter of proving depending on the circumstances of a certain civil case.

Determining the general subject matter of proving in cases on establishing child's place of residence it is necessary to ensure the best interests of a child (preamble to the Law of Ukraine "On the Protection of Childhood").

The author of the article has supported the conclusion (V.O. Kucher) about the possibility of distinguishing the following general subject matter of proving in cases on establishing child's place of residence: the circumstances characterizing the parties in the case (personal and moral characteristics of a mother and a father, availability of permanent income, proper living conditions, etc.). Characteristics that can negatively affect the upbringing of a child, as well as establishment of his / her place of residence, can be: abuse of alcoholic beverages, narcotic substances, being under dispensary supervision, being brought to criminal or administrative liability, immoral behavior, bad habits; relations between parents and a child (fulfilment by parents of duties defined by law; mutual understanding between each parent and a child; the possibility of creating proper and safe conditions for a child's life, upbringing, development and education); circumstances related to a child (age of a child, his / her health status, special needs of a child, consent of a child to live with one of the parents, personal loyalty of a child to each of the parents); other circumstances that are important for the case.

The author of the work has concluded that the specific subject matter of proving depends on the circumstances of a certain civil case.

Key words: civil procedure, civil proceedings, family disputes on establishing child's place of residence, proving, evidence, means of proving, findings, legal fact, subject matter of proving, subject matter of proving in cases on establishing child's place of residence.

Постановка проблеми. Як зазначає у своїй статті суддя Верховного суду Є.В. Синельников, що повномасштабне вторгнення держави-окупанта в Україну принесло смерть та руйнування. Велика кількість сімей були вимушено розділені – один із батьків (бабуся, дідусь) разом із дітьми перемістилися за межі України. Значна частина дітей була примусова переселена на територію держави-окупанта. У значній кількості сімей один із батьків перебуває у лавах Збройних Сил України чи інших силових структур, в зоні ведення активних бойових дій, а дитина очевидно проживає з іншим із батьків. Абсолютно безпечного місця в Україні держава-окупант не лишає. При цьому в залежності від місця фактичного проживання дитини рівень небезпеки для її життя та благополуччя може суттєво відрізнятись [1, с. 65]. Тобто можливо констатувати, що й через триваючу збройну агресію рф проти України збільшилася кількість сімейних спорів щодо визначення місця проживання дітей.

Розгляд справ, пов'язаних з визначенням місця проживання дитини, відбувається у порядку цивільного судочинства. Відповідно до ст. 161 СК України, якщо мати та батько, які проживають окремо, не дійшли згоди щодо того, з ким із них буде проживати малолітня дитина, спір між ними може вирішуватися органом опіки та піклування або судом. Тому актуальними залишаються процесуальні проблеми вирішення спорів між батьками з приводу місця проживання дитини. Однією з важливих процесуальних проблем є визначення предмету доказування у спорах, пов'язаних із визначенням місця проживання дитини.

При розгляді цивільних справ у спорах, пов'язаних із визначенням місця проживання дитини необхідно керуватися насамперед частиною першою ст. 2 ЦПК України яка визначає мету та завдання цивільного судочинства і тому є визначальною для розуміння сутності всіх наступних статей ЦПК України. Метою цивільного судочинства є захист порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави. Цією метою обумовлюються й завдання цивільного судочинства, якими є справедливий, неупереджений та своєчасний розгляд і вирішення цивільних справ. Досягнути зазначеної мети можна тільки у випадку, коли буде встановлено істину в цивільній справі. Суд і учасники судового процесу зобов'язані керуватися завданням цивільного судочинства, яке превалює над будь-якими іншими міркуваннями в судовому процесі [2, с. 173].

Правильне визначення предмету доказування у справах про встановлення місця проживання дитини має важливе практичне та теоретичне значення. Як вірно стверджує В.А. Кройтор правильне визначення предмета доказування має велике значення для цивільного судочинства, за-

безпечує його законність, оперативність [3, с. 116; 4, с. 70]. Як справедливо зазначається в юридичній літературі, «правильне визначення предмета доказування є дуже важливим, оскільки не з'ясування суттєвих обставин справи тягне за собою ухвалення незаконного та необґрунтованого рішення суду» [5, с. 170-171], а також не досягнення мети цивільного судочинства, що передбачає ефективний захист порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб та інтересів держави. Якщо суд неправильно визначить факти (обставини) справи та якщо такі обставини мають значення для вирішення справи, то це може слугувати підставою для оскарження такого рішення суду [6, с. 167].

Відповідно дослідження проблеми визначення предмету доказування у справах про встановлення місця проживання дитини, через призму принципу забезпечення найкращих інтересів дитини та виконаного на матеріалах оновленого цивільного процесуального законодавства України, має важливе практичне та теоретичне значення.

Стан опрацювання цієї проблематики. Дослідження наукової літератури, присвяченої доказам та доказуванню у цивільних справах, свідчить, що загальним питанням визначення предмету доказування по цивільних справах присвячено низку наукових праць. Серед них заслуговують на увагу праці таких учених, як О.О. Грабовська [7], О.О. Коваленко [8], В.А. Кройтор [2; 3; 4; 9; 10], О.І. Сліпченко [11; 12], Я.М. Садикова [13], Т.В. Степаненко [14], Т.С. Супрун [15–15], В.І. Тertiшніков [17], Р.В. Тertiшніков [18], С.Я. Фурса [19], Т.В. Цюра [20; 21], А.С. Штефан [22; 23], О.О. Штефан [24; 25], М. Й. Штефан [26], М. М. Ясинок [27] та ін. Ці вчені провели ґрунтовні наукові дослідження загальних проблем визначення сутності та змісту цієї категорії, її значення в механізмі доказової діяльності.

У вітчизняній науковій літературі проблема доказів та доказування у справах про встановлення місця проживання дитини досліджена у працях: Н.В. Волкової [6; 28; 29], В.О. Кучер [30], О.В. Розгон [31], Є.В. Синельникова [1], О.В. Хорошенюка [32] та ін. Водночас, слід наголосити, що вони не повною мірою вирішують усі потреби сучасної теорії та практики у сфері визначення предмету доказування у справ про встановлення місця проживання дитини.

Метою статті є розгляд існуючих доктринальних підходів до визначення предмету доказування у справах про встановлення місця проживання дитини.

Виклад основного матеріалу. Під предметом доказування в юридичній літературі, як правило, розуміється «коло юридичних фактів, від встановлення яких залежить вирішення справи по суті, зокрема факти обґрунтування позову і заперечень» [33, с. 170].

В.В. Комаров зазначає: «Предмет доказування – коло фактів матеріально-правового значення, необхідних для вирішення справи по суті. Факти, які належать до предмета доказування, необхідно відрізняти від інших фактів, які встановлюються при розгляді справи, однак не пов'язані з правильним вирішенням питання про права і обов'язки сторін [34, с. 9].

Однак існує й інша позиція науковців, відповідно до якої предмет доказування – «це сукупність обставин, які мають значення для справи і які потрібно встановити для вирішення існуючого у суді спору» [35, с. 171].

М.Й. Штефан вказував, що предмет доказування – це юридична категорія, на пізнання якої спрямована вся доказова діяльність суду та осіб, які беруть участь у справі. Предметом доказування виступають: обставини, на яких позивач обґрунтовує свої вимоги (підстава позову); обставини, на яких відповідач обґрунтовує свої заперечення (підстава заперечення); обставини, які мають значення для правильного вирішення справи [26, с. 271].

Т.М. Кучер вважає, що предметом доказування в цивілістичному процесі є сукупність юридичних обставин, з якими закон пов'язує виникнення матеріальних і процесуальних прав та обов'язків, а також процесуальних прав та обов'язків щодо їх доказування, які утворюють умовну систему в кожній конкретній справі й зумовлюють необхідність вибору доказів на підтвердження їх існування чи спростування [36, с. 34].

Як зазначає дослідниця Т.С. Супрун, предмет доказування по цивільній справі – це система обставин об'єктивної реальності як матеріально-правового характеру, так і усіх інших обставин (процесуально-правових, доказових та ін.), які мають юридичне значення для винесення законного та обґрунтованого судового рішення по конкретній судовій справі [16, с. 195].

Отже, з наведеного вбачається, що низка науковців вважає, щодо предмета доказування включають тільки факти, інші – тільки обставини. У цивільному процесуальному законодавстві щодо доказування законодавець також одночасно оперує й поняттям «факти», й поняттям «обставини».

Вважаю про можливе підвести певну ризик у цій дискусії шляхом звернення до аналізу чинного цивільного процесуального законодавства. Так, у ч. 2 ст. 77 ЦПК України визначається поняття предмета доказування, а саме, що «...предметом доказування є обставини, що підтверджують заявлені вимоги чи заперечення або мають інше значення для розгляду справи і підлягають встановленню при ухваленні судового рішення» [37]. Відповідно до ч. 3 ст. 12 ЦПК України кожна сторона повинна довести обставини, які мають значення для справи і на які вона посилається як на підставу своїх вимог або заперечень. Частиною першою ст. 76 ЦПК України передбачається, що доказами є будь-які дані, на підставі яких суд встановлює наявність або відсутність обставин (фактів), що обґрунтовують вимоги і заперечення сторін та інших обставин, які мають значення для вирішення справи тощо [37]. Тобто можливо зробити висновок, що законодавець оперує насамперед терміном «обставина», а не «факт».

Згідно доктрини цивільного процесуального права предмет доказування становить не одна обставина, а сукупність обставин, які мають значення для вирішення цивільної справи.

В доктрині цивільного процесуального права існує певний доробок щодо можливості виділення визначення загального предмета доказування по конкретній категорії цивільних справ та конкретного предмета доказування залежно від обставин певної цивільної справи. Так, Я.М. Садикова, досліджуючи питання визначення предмета доказування у справах про захист авторських та суміжних прав, доводить, що до визначення предмета доказування у справах про захист авторських та суміжних прав слід підходити з позицій системного аналізу заходів цивільно-правового примусу. Визначені таким чином обставини є кістком предмета доказування у конкретній справі. Він має загальний характер і конкретизується, виходячи з інших обставин [38, с. 6].

Визначаючи загальний предмет доказування у справах про визначення місця проживання дитини необхідно виходити із забезпечення найкращих інтересів дитини (преамбула до Закону України «Про охорону дитинства» [39]). При цьому слід враховувати, що у спорах, що стосуються «інтересів дитини», ЄСПЛ часто вдається до певного аналізу доказів, які характеризують вплив на «інтереси дитини», проте він завжди розуміє свою роль та невтручання в правові системи держав і може це робити у виключних випадках, коли оцінка таких доказів може свідчити про утиск прав і свобод, які захищає Конвенція. Так відбувалось і вправах «Saviny v. Ukraine» від 18.12.08 р. [40] і «Mamchur v. Ukraine» від 16.07.15 р. [41].

Можливо погодитись з висловленою позицією О.В. Розгон про те, що при визначенні місця проживання дитини судам необхідно встановлювати не лише наявність або відсутність виняткових обставин, коли дитина має бути розлучена зі своєю матір'ю, а крізь призму врахування найкращих інтересів дитини встановлювати та надавати належну правову оцінку іншим обставинам справи, які мають значення для правильного вирішення спору [31, с. 42].

Крім того обставини, які з'ясує суд у справі щодо місця проживання малолітньої дитини окреслені у ст. 161 СК України. Зокрема, під час вирішення спору щодо місця проживання малолітньої дитини беруться до уваги ставлення батьків до виконання своїх батьківських обов'язків, особиста прихильність дитини до кожного з них, вік дитини, стан її здоров'я та інші обставини, що мають істотне значення. Відповідно до ч. 2 ст. 161 СК України суд не може передати дитину для проживання з тим із батьків, хто не має самостійного доходу, зловживає спиртними напоями або наркотичними засобами, своєю аморальною поведінкою може зашкодити розвитку дитини.

Під час вирішення питання про визначення місця проживання дитини суд також повинен проаналізувати поведінку сторін спору на предмет наявності (відсутності) елементів її протиправності. Відповідно до ст. 162 СК України, якщо один з батьків або інша особа самочинно, без згоди другого з батьків чи інших осіб, з якими на підставі закону або рішення суду проживала малолітня дитина, або дитячого закладу (установи), в якому за рішенням органу опіки та піклування або суду проживала дитина, змінить її місце проживання, у тому числі способом її викрадення, суд за позовом заінтересованої особи має право негайно постановити рішення про відібрання дитини і повернення її за попереднім місцем проживання. Дитина не може бути повернута лише тоді, коли залишення її за попереднім місцем проживання створюватиме реальну небезпеку для її життя та здоров'я або обставини змінилися так, що повернення суперечить її інтересам [30, с. 71].

В.О. Кучер справедливо відзначає, що доказування у справах про встановлення місця проживання дитини є процесом пізнання істини і спрямоване на з'ясування обставин, на які посилаються сторони як на підставу своїх вимог чи заперечень. В предмет доказування по даній категорії справи включаються обставини: 1) на яких позивач обґрунтовує свої вимоги; 2) обставини, на

яких відповідач обґрунтовує свої заперечення; 3) інші обставини, які мають істотне значення для правильного вирішення справи.

До інших обставин, які мають істотне значення для правильного вирішення справи, як зазначає дослідник, необхідно віднести:

– обставини, які характеризують сторони у справі (особисті та моральні якості матері та батька, наявність постійного заробітку, належних житлових умов та ін.). Якостями, які можуть негативно вплинути на виховання дитини, а також визначення її місця проживання можуть бути: зловживання спиртними напоями, наркотичними речовинами, перебування на диспансерному нагляді, притягнення до кримінальної чи адміністративної відповідальності, аморальна поведінка, наявність шкідливих звичок;

– відносини між батьками та дитиною (виконання батьками визначених законодавством обов'язків; наявність взаєморозуміння між кожним із батьків і дитиною; можливість створення дитині належних та безпечних умов для життя, виховання, розвитку, навчання);

– обставини, пов'язані з дитиною (вік дитини, її стан здоров'я, особливі потреби дитини, згода дитини на проживання з одним із батьків, особиста прихильність дитини до кожного з батьків,

– інші обставини, що мають значення у справі [30, с. 71].

Як вже зазначалось, що в цивільному судочинстві слід виділяти загальний предмет доказування по конкретній категорії цивільних справ і конкретний предмет доказування залежно від обставин певної цивільної справи. Відповідно встановлення конкретного предмета доказування у справах про встановлення місця проживання дитини залежить від обставин певної цивільної справи, яка розглядається та вирішується в суді.

Висновки. Правильне визначення предмету доказування у справах про встановлення місця проживання дитини має важливе практичне та теоретичне значення. Є цілком обґрунтованою позиція науковців (Я.М. Садикова та ін.) щодо можливості виділення визначення загального предмета доказування по конкретній категорії цивільних справ та конкретного предмета доказування залежно від обставин певної цивільної справи. Визначаючи загальний предмет доказування у справах про визначення місця проживання дитини необхідно виходити із забезпечення найкращих інтересів дитини (преамбула до Закону України «Про охорону дитинства»). Слід підтримати висновок (В.О. Кучер) про можливість виділення наступного загального предмету доказування у справах про щодо визначення місця проживання дитини: обставини, які характеризують сторони у справі (особисті та моральні якості матері та батька, наявність постійного заробітку, належних житлових умов та ін.). Якостями, які можуть негативно вплинути на виховання дитини, а також визначення її місця проживання можуть бути: зловживання спиртними напоями, наркотичними речовинами, перебування на диспансерному нагляді, притягнення до кримінальної чи адміністративної відповідальності, аморальна поведінка, наявність шкідливих звичок; відносини між батьками та дитиною (виконання батьками визначених законодавством обов'язків; наявність взаєморозуміння між кожним із батьків і дитиною; можливість створення дитині належних та безпечних умов для життя, виховання, розвитку, навчання); обставини, пов'язані з дитиною (вік дитини, її стан здоров'я, особливі потреби дитини, згода дитини на проживання з одним із батьків, особиста прихильність дитини до кожного з батьків; інші обставини, що мають значення у справі. Конкретний предмет доказування залежить вже від обставин певної цивільної справи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Синельников Є.В. Деякі аспекти вирішення спорів про визначення місця проживання малолітньої дитини під час дії воєнного стану. *Право і суспільство*. 2023. № 2. Т. 2. С. 64–69.
2. Кройтор В.А., Сліпченко О.І. Розподіл обов'язків з доказування у справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди. *Порівняльно-аналітичне правознавство*. 2023. № 1. С. 171–179.
3. Кройтор В.А. Поняття доказів та засобів доказування в сучасному цивільному процесуальному праві. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 1. С. 113–117.
4. Кройтор В.А. Проблеми визначення предмета доказування в сучасному цивільному судочинстві України. *Право і суспільство*. 2023. № 1. С. 68–76.
5. Цивільне процесуальне право України : навчальний посібник (для підготовки до іспитів та тестування) / за ред. Н.Ю. Голубевої. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2018. 430 с.

6. Волкова Н.В. Захист сімейних прав та інтересів дитини у цивільному судочинстві: Дис. ... докт. юрид. наук за спеціальністю 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право. Національний університет «Одеська юридична академія», Одеса, 2022. 469 с.
7. Грабовська О.О. Зміст предмета доказування у цивільному судочинстві. *Jurnalul juridic national: teorie și practică*. 2015. № 6. С. 38–41.
8. Коваленко О.О. Зміст предмета доказування у цивільному судочинстві (цивільному процесі). *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки»*. 2018. Випуск 3. Том 1. С. 8–102.
9. Кройтор В.А. Розподіл обов'язків з доказування у справах про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави. *Право і суспільство*. 2023. № 4. С. 92–101.
10. Кройтор В.А. Проблеми визначення предмета доказування в справах про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Юриспруденція»*. 2023. № 63. С. 92–96.
11. Сліпченко О.І. Докази та доказування в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Харків, 2010. 22 с.
12. Сліпченко О.І., Кройтор В.А. Докази та доказування в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди: монографія. Київ: ПАЛИВОДА А.В., 2012. 244 с.
13. Цивільний процес: навч. посіб. / В.А. Кройтор, Я.М. Садикова; МВС України; Харків. нац. ун-т внутр. справ. Суми, 2020. 372 с.
14. Цивільний процес: навч. посіб. / [О.Г. Бортнік, О.Л. Зайцев, В. . Кройтор та ін.]; за заг. ред. проф. В.А. Кройтора; МВС України; Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків: ХНУВС, 2022. 336 с.
15. Супрун Т.С. Докази та доказування у справах про встановлення та оспорування батьківства (материнства): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Харків, 2017. 236 с.
16. Супрун Т.С. Поняття предмета доказування у цивільному судочинстві. *Форум права*. 2016. № 5. С. 190–198. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2016_5_33.pdf.
17. Тертишніков В.І. Цивільний процес України: наук.-практ. посіб. Вид. 5-те, доп. і перероб. Харків: Юрайт, 2013. 424 с.
18. Тертишніков Р.В. Доказування і докази в судочинстві України: наук.-практ. посіб. Харків: ФІНН, 2009. 88 с.
19. Фурса С.Я. Окреме провадження в цивільному процесі України: навч. посіб. Київ: Поліграфічний центр КНУ, 1999. 309 с.
20. Фурса С.Я., Цюра Т.В. Докази і доказування у цивільному процесі: наук.-практ. посіб. Київ: Вид. Фурса С.Я. ; КНТ, 2005. 256 с. (Серія: Процесуальні науки).
21. Цюра Т. Загальні проблеми діяльності суду при дослідженні та оцінці доказів. *Підприємництво, господарство і право*. 2002. № 11. С. 49–52.
22. Штефан А.С. Вчення про механізм доказування в цивільному судочинстві: монографія. НДІ інтелектуальної власності НАПрНУ. Київ: Інтерсервіс, 2018. 392 с.
23. Штефан А.С. Механізм доказування: теорія і практика у цивільному судочинстві: монографія. НДІ інтелектуальної власності НАПрНУ. Київ: Інтерсервіс, 2021. 444 с.
24. Штефан О.О. Цивільне процесуальне право України: навч. посіб. Київ: Юрінком Інтер, 2009. 368 с.
25. Штефан О.О. Цивільний процесуальний захист суб'єктивного авторського права: теорія, законодавство, судова практика: монографія. Тернопіль: Підручники і посібники, 2017. 544 с.
26. Штефан М.Й. Цивільний процес: підруч. для студ. юрид. спец. вищ. закл. освіти. Вид. 2-ге, перероб. та доповн. Київ: Ін Юре, 2001. 694 с.
27. Цивільний процес. Підручник [за заг. ред. д. ю. н., доцента М.М. Ясинка]. Київ: Алерта, 2014. 744 с.
28. Волкова Н.В. Докази у справах про визначення місця проживання дитини (окремі аспекти). *Південноукраїнський правничий часопис*. 2011. № 2. С. 111–113.
29. Волкова Н.В. Предмет доказування у справах щодо захисту сімейних прав та інтересів дитини у цивільному судочинстві. *Часопис цивілістики*. 2019. № 34 (спецвипуск «Цивільний процес»). С. 37–41;

30. Кучер В.О. Процесуальна діяльність сторін у справах щодо визначення місця проживання дитини: окремі питання доказування. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 2. С. 9–71.
31. Розгон О. Визначення місця проживання дитини з одним із батьків, якщо батьки проживають за однією адресою. *Вісник. Національна асоціація адвокатів України*. 2021. № 9 (76). С. 40–50.
32. Хорошенко О.В. Зміна місця проживання чи викрадення дитини: через призму принципу найкращого інтересу дитини. *Право і суспільство*. 2023. № 1. С. 96–100.
33. Цивільний процес України : підручник / за заг. ред. Р.М. Мінченко; ред. І.В. Андронов. 2-е вид., перероб. і допов. Київ: Інститут законодавства Верховної Ради України, 2016. 756 с.
34. Комаров В.В. Доказування та докази в цивільному судочинстві: курс лекцій. Харків: Укр. юрид. акад., 1991. 36 с.
35. Зейкан Я.П. Цивільний процесуальний кодекс України. Станом на 15.06.2011. Науково-практичний коментар. Київ: КНТ, 2011. 680 с.
36. Кучер Т.М. Теорія доведення в цивілістичному процесі. Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2017. 43 с.
37. Цивільний процесуальний кодекс України від 18.03.2004 № 1618-IV. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/1618-15>.
38. Садикова Я.М. Предмет доказування у справах про захист авторських та суміжних прав: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2014. 20 с.
39. Про охорону дитинства: Закон України від 26.04.2001 р. № 2402-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text>.
40. Case of Saviny v. Ukraine (Application no. 39948/06) (ECHR, 18 December 2008). URL: hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22tabview%22:%5B%5D,%22itemid%22:%5B%22001-90360%22%5D%7D.
41. Case of Mamchur v. Ukraine. (Application no. 10383/09) (ECHR, 16.07.2015). URL: hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22tabview%22:%5B%5D,%22itemid%22:%5B%22001-192485%22%5D%7D.